

RIHO SAARD

PAOPELT
HIRMUSTESSE

KULTUURILOOLINE RÄNNAK

Toimetaja Helve Hennoste
Kujundaja Kaspar Ehlvest
Küljendaja Erje Hakman

Kaantel kasutatud kaardid: EAA.3724.4.606, EAA.3724.4.613

© Autor ja kirjastus Argo, 2025
Kõik õigused kaitstud
www.argokirjastus.ee
ISBN 978-9916-704-81-3
Trükitud trükikojas Print Best

SISUKORD

EESSÕNA.....	7
PAOPE – küla lageda ranna peal	9
Paope algkool.....	16
LUIDJA – värav Kõpu poolsaarele	38
Karl Ahrens ja Luidja leplik.....	39
Luidja Espenbergid.....	43
<i>Villem Espenberg</i>	43
<i>Richard Espenbergi sae-jahuveski</i>	44
<i>Espenbergide partnerid ja konkurendid</i>	46
<i>Richard Espenbergi grandioosne unistus jäävabast sadamast</i>	49
PUSKI – Kristuse sündimise küla	54
Puski Kristuse sündimise kirik.....	54
Puski algkool	58
KIDUSPE – lõunaranniku põlisküla	61
Kiduspe keset usukeelte Paabelit.....	64
Liiva kolhoos.....	69
<i>Tõusuteel jõuka elu poole</i>	71
ÜLENDI – äbajumala küla	76
KÕPU – kabelite ja kirikutega küla	83
Kaplimäe kabel.....	83
Kõplased valudemehe Jeesuse süleluses.....	88
Kõpu õigeusu püha Andrei kirik-koolimaja.....	95
Kõpu mõis.....	106
Kõrgessaare metskonna Kõpu ringkonna ajalugu	111

MÄGIPE ja SUUREPSI – Kõpu poolsaare taevased külad.....	117
Kõpu majakas	119
<i>Piilarist tuletorniks</i>	119
<i>Tuletornina toimimise aeg</i>	122
<i>Tuletornist majakaks</i>	126
<i>Majaka võõrad peremehed</i>	129
<i>Kirik „päästab” Hiiumaa vapitähise</i>	130
Gustav Teng	132
KALESTE – kirjanduslik küla	139
<i>Õnnepalu „paradiis”</i>	140
KALANA – iidse hõbekala küla.....	142
Kalana kabel.....	148
<i>Kalana kabeli kellad ja hõbekala</i>	149
Kalana sadam ja merepäästejaam	156
<i>Sadam</i>	156
<i>Merepäästejaam</i>	159
Kalana ja Ristna stalinistlikus käepigistuses	166
HIRMUSTE – küla niitude rüpes	173
Hirmuste vahvad naised ja mehed	175
EPILOOG	181

EESÕNA

Kõpu poolsaare ja selle algusesse jääva Paope, otsekui poolsaarele avaneva värava, ajaloost jutustav raamat on autori kokkuvõte poolsaare külade kultuurilugudest, mis ilmunud aastatel 2004–2009. Aga nagu needki, ei pretendeeri ka see siin viimase astme tõele, sest kõige suurema osa sellest teadmisest, kuidas kunagi kõik oli, viisid endaga kättesaamatusse siin elanud inimesed.

Teekond Paopelt Hirmustesse on Kõpu poolsaare ja selle ette jääva kahe küla minevikust jutustav, mööda metsi ja niite, mööda mere-randu ning läbi inimmälu kulgev ajarännak, mis hargneb lahti mitmesuguste arhiiviallikate ja mälestuste abil.

Raamatu illustratsioonidena on kasutatud Hiiumaa muuseumi, endise nimega Hiiumaa koduloomuuseumi (HKM), Eesti rahva muuseumi (ERM), Tallinna ülikooli ajaloo instituudi (TLÜ AI), Eesti evangeelse luterliku kiriku konsistooriumi arhiivi (EELKKA) fotokogusid ja erakogudest pärit fotomaterjali. Lisaks rahvusarhiivi (RA), Eesti pedagoogika arhiivmuuseumi (EPAM) ja Eesti kirjandusmuuseumi (EKM) materjalidele on autor kasutanud Hiiumaa muuseumis säilitatavaid ja talle isiklikult saadetud mälestusi. Paope peatükis on kasutatud Lembit ja Jaanus Auna, Helge Porila, Selma Karjamaa, Valdo Laidi, Alfred Sülla, Elle Rõmmeli kogutud mälestusi, Luidja peatükis August Juursalu, Alja Sasteri, Leili-Helve Väljase, Max Espre, Peeter Reikmanni mälestusi, Puski peatükis

PAOPELT HIRMUSTESSE

Aser Kesseli mälestusi, Kiduspe peatükis Õie Sepa, Arne Põllu, Rudolf Roosa, Elga Pärnsalu mälestusi, Kõpu peatükis Paavel Lepa mälestusi, Mägipe ja Suurepsi peatükis Leida Popova, Saima Holtsmanni, Saima Onni ja Reet Kargu mälestusi, Kalana ja Hirmuste peatükkides Valve Teeääre, Valve Zachrissoni, Sulev ja Ülo Piheli mälestusi.

Riho Saard

PAOPE – KÜLA LAGEDA RANNA PEAL

Vaimusilmas võib ette kujutada, et kui heal Rootsi ajal oleks rändur tulnud kihelkonnakeskusest Reigist 1565. aastal esmamainitud Paadeni ehk Papa ehk Paopä ehk Paopele, siis oleks peaaegu kogu ta ligi seitsmekilomeetrine reis kulgenud lagedal maastikul mere lähedal looklevat teed pidi. Paremal pool oleks peaaegu kogu teekonna vältel olnud näha meri, mida teest lahutas kord laiem, kord kitsam puude ja põõsasteta, kohati rändrahnuline rannamaa. Kilo-meetri kaugusel Reigist oleksid olnud näha Kõrgessaare mõisa Hohenholmi hooned.

Kõrgessaare mõis. HKM Fp 721:5/A F 2419

Ka vasakul pool teed oleks olnud palju lagedaid alasid ja näha olnuks jäänukjärved, laisid. Kevaditi õitses siin palju lilli, pääsu-silmi, tõrvalilli, liivakannikesi, mitmel pool kasvasid ööviulid. Mere ääres õitsesid kassikäpad ja Riida pool nõmmliivatee.

Igatahes oleks tee tõusnud enne Paope külla jõudmist veidi kõrgemale paerinnakule Kadaka põllumäele. Siin pidi rändur lahti tegema külavärava, et edasi minna, sest 19. sajandil olid väravad olemas, ühed Kadaka põllumäel ja teised Tüllil talu taga, mida hüüti Liivahange väravateks. Külal olid Kadaka, Uustla, Siimu, Jaagu, Niguma ja Niidi tänavad.

Räägitakse, et lapsed jälgisid sel ajal hoolega teed ja kui kaugusest oli näha parunihärra tõlda tulemas, joosti kohe väravat avama. Tasuks viskas härra neile münte. Edasi, nii mõnesaja meetri pärast, oleks rändur jõudnud küla esimeste talude hooneteni: vasakul pool tee ääres Kadaka talu ja mere pool teest kaugemal Läku talu hooned. Külal oli üldse seitseteist peret. Mõnes neist pärast katku alles vaid peremees ja -naine.

Teadal on, et 1720. aastate lõpus oli Kadakal peremees Kadaka Laur ja perenaine Els. Pärast seda, kui Läku Jaak, nii räägitakse, oli halvasti ehitatud korendusaia pärast Kadaka Lauri aiateibaga mahl lõõnud, tuli Elsule teiseks abikaasaks Tüllil Hans, keda tunti seejärel Kadaka Hansuna. Järglasi oli neil palju ja need ulatuvad tänapäevani välja.

Kui siinküla rahvale perekonnanimesid anti, siis perekonnanimest Tall on ka üks jutt. Mehed kutsuti Kõrgessaare mõisa perekonnanimesid kirja panema. Tallipoiss oli viimane. Ega ta osanud nime ka öelda. Mõisasaks oli juba väsinud ja ütles: „Tallist sa tuled ja talli sa lähed, eks sa üks Talli oled.“ Lõpust on i-täht ära kadunud, aga nii see nime saamise lugu oli olnud. Selle perekonnanimemga inimesi on päris vähe järele jäänud. (Elle Rõmmel)

Siin oli helilooja Johannes Talli ja küla kõige tugevama jõumehe Arseni Talli sünnikoht. Paope küla raudvaraks aga on jäänud Sepa talu Laidid. Sepa talu oli suurte ruumidega postitalu, mille ukсед avas peremees Gustav Ula 1923. aastal ka pühapäevasteks palvetundideks.

Taluõu oli täis sõidukeid. Emad tõstsid lapsi vankreilt, silusid oma seelikuid ja kinnitasid rätikusõlmi. Mehed tõstsid hobustele ette heinakotid ja teretasid üksteist. Vaikselt astuti siis läbi avara esiku ja eeskambri suurde elutuppa, kus pikad pingid varsti täitusid kuulajatest. Taamal akende all oli pikk valge linaga kaetud laud. Laual suur piibel ja vaas nurmelilledega. Laua taga vastu aknaid oli pink, kus vennad olid juba istet võtnud. Isa [Hendrik Kokamägi] läks nende juurde, teretas kõiki kättpidi ja põlvitas laua otsas. /---/ Ka meie põlvitasime seal koos emaga ja istusime siis pingile. Õeldi laulu number ja koosolek algas. Laulud, palved ja kõned vaheldusid. Väsisin paigalistumisest ja sain emalt loa minna eeskambrisse. Seal oli jahe ja mõnus, vana kolde praos laulis kilk. Lahtisest uksest nägin elutuba ja palvetundi, nii nagu see alatiseks mu meelde on jäänud. /---/ Naised ja tütarlapsed sitspluusides, valged rätikud kolmnurki pähe seotud. Mehed hallides, kodukootud riidest ülikondades või nooremad sinistes ülikondades, mille pintsakukraed kattis lumivalge särgi mahakeeratud lai krae. Nii nad istusid seal ja kuulasid harduses. Taamal avatud akende ees lehvisid valged kardinaad päikeses. Jutlustaja seisis pika laua taga, piibel käes. Ma ei mäleta kõnesid, aga mäletan seda meeleolu, mis seal valitses, hardumust, pühaliklust ja juubeldavaid „Talle kiituse“ laule. „Need on usklikud,“ ütles isa, „jumalalapsed.“ (Taimi Proos)

Oma mälestustes räägib Taimi Proos ka sellest, kuidas Villem Laid oktoobris ristas kümme ärganut Paope rannas.

Suveks 1927 olid Gustav Ula, Villem Laid ja Arseni Tall jõudnud otsusele, et liitutakse Kärddla baptistidega. Seda otsust tähistab veel siiani 1932. aastal Lauka tee äärde ehitatud uudsete arhitektuursete lahendustega palvela, mille terava tipuga gootipärased aknad muutis hoone väliselt kirikuga sarnasemaks. Selles uudse rõdulahendusega palvelas laulsid ilusate häälega tüdrukud kaugetel aegadel.

Palvetunnid Sepa talus toimusid 1944. aastani. Leena Ula pidas siin lastele pühapäevakooli. Lapsi oli kümne ringis. Pühadeks anti kingitusi. Lihavõtteks pisikesed korvikesed papist ja värvilisest krepp-paberist, sees paar kirjut muna ja maiustusi. Jõulupakikeste juures oli ka mõni ilus jõulusalm. Kodutööks anti väike osa uuest testamendist lugeda ja sellest üks salm kuldsalmina pähe õppida. Lastega käisid jutlemas Villem ja Mari Laid naabertalust ning Kaplimäe Peeter Tall, kes oli oktoobrirevolutsiooni ajal Peterburis näinud Leninit kõnet pidamas.

Nõukogude ajal oli selsamal Peetril seetõttu „pühaku“ oreool ja sagedasti äraseletatud lõbus tuju, kui teda kui revolutsioonist osavõtnut intervjuerima tulnud ajakirjanikule sai öeldud: „Võtsin jah osa ja nägin ka Leninit, aga kes oskas siis arvata, et asi nii hulluks läheb!“ Seda vastust ajalehes muidugi ei avaldatud.

Ligikaudu samal ajal, 1930. aastatel, alustati külas kümmekonna elumaja ehitamist, mis oli ilmselt seotud valitsuse otsusega anda majade ehitamiseks vajalikku metsamaterjali riigimetsast tasuta. Metsamaterjali raie ja vedu jäi meeste mureks. Naised võtsid osa Hiiumaal laialdaselt korraldatud kodumajanduskursustest.

Kevaditi jooksis vesi kraavide puudumise tõttu mööda heina- ja karjamaid, enne kui jõudis mereni, seetõttu oli vaja asutada Paope veeühistu, mis ühendas Paope, Puski ja Kiivre maaomanikke. Ühingu põhikirjale kirjutas 1932. aasta 27. mail Kõrgessaare valla-valitsuses alla 20 Paope küla maavaldajat ja see registreeriti 1. juunil Läänemaa veekomisjonis.

Paope veeühistu piirkonda kuulusid järgmised valdused ja omanikud: Pärdi – Paavel Silk; Suure Karja – Peeter Maripuu; Sauekarge –

PAOPE – KÜLA LAGEDA RANNA PEAL

Gustav Aun; Põltsamaa – Paavel Plokk; Tõnise – Peeter Laid; Tüllil – Gustav Klemm; Pauna I – Maria Tall; Pauna II – Daniel Tall; Pauna III – Konstantin Tall; Risti – Jakob Akk; Keskla – Anna Brennel; Nigulmaa – Mihkel Kruus; Sepa – Gustav Ula, Villem Laid; Simuna – Eduard Laid; Simuna-Poama – Jakob Käär; Vana-Jaagu – Jakob Kiivre; Tõnise-Peetri – Gustav Käär; Vahe-Peetri – Jakob Oga; Kadaka – Marret Läkk; Uustalu – Marie Aul; Metsa-Poama – Peeter Kallas; Nurga – Madis Hindrus, Gustav Kattel; Koplimägi – Peeter Tall; Kõrma (Krümbi) – Peeter Kõrm; Suurelõku – Jakob Junnmann; Lubjaselja – P. Ankur; Niidi – Gustav Kattel; Luidja pood – Villem Espenberg.

Kaevatud magistraalkraavi üldpikkus oli 12,89 kilomeetrit, millest esimesel aastal planeeriti kaevata 4,5 kilomeetrit. Töid rahastati suures osas riigi toel: 76% kattis põllutöoministeerium. Kuivendustööd, mida alustati 1930. aastatel (kolhooside ajal piken-dati magistraalkraavi veel Hüti külani), on Paope küla maade kasutuse seisukohalt väga olulised siiani.

Kuivendustöödega kaasnes ka Kärddla-Kõpu maantee 23. kilo-meetril oleva puidust Paope silla uuendamine ja ehitamine raudkivi-dest sammastele. Samuti uue teetammi ehitamine, mille eelarveks kujunes 1933. aasta augustiks 1477 krooni. Maanteel ei liikunud peale omnibussi muid raskeimaid koormaid, seega oli staatilise arvestuse aluseks võetud kuus tonni ja teetammi laiuseks silla otstes kuus meetrit.

Kõrgessaare piirkonna esimeseks kolhoosiks sai 1949. aasta 20. jaanuaril Uus Elu keskusega Paopel. Esimeheks Rudolf Aun. Kahe aasta pärast liideti sellega Põhjala ja 1953. aasta märtsis Uudismaa. Rudolf Aun juhtis seda elu 1960. aasta veebruarini.

Kolhoosi asutamist Paopel alustati 1948. aasta sügisel. Külas oli sel ajal 30 peret ja mäletan, et enamik neist andsid avaldused kolhoosi astumiseks. Kui aga 20. jaanuaril kolhoos loodi, oli 15

või 16 peret, kes ühismajandile aluse panid. Kevadeks tulid alguses eemalejäänud ka juurde ning mõned pered veel Jõe-rannast. Kolhoosi loomiseks oli Paopel moodustatud kolmeliik-meline initsiatiivgrupp, kuhu kuulusid Aliide Tall, Peeter Tall ja August Laid. Viimane neist käis 1948. aasta sügisel Tallinnas kolhoosnikute kongressil. Mina initsiatiivgruppi ei kuulunud, kuna olin sel ajal kalur. /---/ Algul oli August Laid brigadir ja Peeter Tall valiti aseesimeheks. Hiljem oli ta hulk aastaid briga-dir. Olid ka lülid, lülvivanemateks Elli Koit, Rufina Maripuu. /---/ Kolhoosi asutamise koosoleku pidasime Kadaka talutoas ja seal oli ka kontor. Esimene ühistöö, mis me tegime, oli metsast puude võtmine, et saada materjali külalautade remondiks. Kui laudad korras olid, siis ühistasime loomad. See oli 10. märtsil, kui Kopa ja Kadaka lautadesse esimesed loomad kokku toodi. Kevade poole asutasime veel ühislautu juurde. Esimesed karjatalitajad olid Laine Tall, Alma Hõbessaar, Leonida Tall ja Aliide Aun. Esi-mesed ühistööd, loomade ja vara ühistamine, läksid meil kõik päris latusalt. Kui jõudis kätte kevadkülv aeg, läksid August Maripuu, Gustav Ula, Jakob Rospel ja Aleksander Silk põllule ja hakkasid peoga külvama, sest ühtegi hobukülvimasinat ei olnud meil ka. Äkkega äestasime seemned sisse. /---/ Üks mees, kes on meelde jäänud ja alati hobusega väljas oli, ka külvimaid äes-tamas, oli Aleksander Sooman. /---/ Kui külv lõpukorral oli, käis meil maakonna parteikomitee esimene sekretär Johannes Undusk ja jäi meie tööga rahule, kuna olime jõudnud rohkem külvata kui teised. Esimene ühistööaasta läks meil üldiselt korda ja sügisel kogusime päris hea saagi. Eks raskusi ja oskamatust oli küll ka, sest kolhoosielu oli talupidajatele esialgu võõras. Mina olin ainuke, kes oli varem Venemaal kolhoosis töötanud, küllap seepärast mind esimeheks valitigi. Et olime valla esimene kol-hoos, siis abistati meid esimeste sammude seadmisel tublisti. Asutamiskoosolekut aitasid läbi viia maakonna parteikomitee töötajad Jüri Puna ja Nikolai Minski. Esimest tootmisplaani käi-

sid meil koostamas Helbe Tõra ja Johannes Paut Kõrgessaare valla täitevkomiteest ning Väino Laidema Kärkla agrojaoskonnast. Aiamaid käis kolhoosnikutele välja mõõtnas tolleaegne maa-
korraldaja Johannes Liiva. (Rudolf Aun)

Rudolfi järel juhtis kolhoosi agronoom ja „uue ühiskonna, kommunismi ehitamisel kaasa aidata soovinud” Heino Laanemets, kes lahkus omal soovil 1962. aasta septembris. Tema järel oli ametis väga lühikest aega Valdis Laid ja 1963. aasta maist lõpetamata keskharidusega parteilane Endel Veiler, kes tööga mitte toimetulemise pärast täpselt aasta pärast ka vabastati. Järgnes Emmaste Ranna külas kehvikute perekonnas sündinud, igapäevases elus lihtne ja tagasihoidlik Kusti Suurvärav. Mees, kes armastas tubli parteilasena ka laulmist ja malet-kabet, sai tuntuks tubli majandusmehena, kel lasti sagedasti „tööväsimust” välja magamas käia Kärkla arestikamb-
ris. Esimene Mai ja Uus Elu ühinesid 19. veebruaril 1969 Kõrgessaare kolhoosiks ja esimeheks valiti Lembit Soop.

Noor Rudolf Aun. *Erakogu*